

**БЛОУСОВ М. М. ,
доктор історичних наук,
професор**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

**ПЕРША ПРОБА
СИЛ МІЖ
СРСР І США
(із історії «холодної
війни»)**

У відносинах між СРСР і США 1948 рік відомий у літературі як рік "березневої кризи", "воєнного психозу", "воєнної істерії" тощо. До цього вже кілька років розгорталася «холодна війна». Але в 1948 році відносини, що спочатку склалися із взаємних звинувачень у недодержанні угод воєнного часу, зупинилися на рубежі військового протистояння в Німеччині, коли дії військових на місці могли перерости в збройну сутичку, а остання – у світову війну. З обох сторін у кризову ситуацію були втягнуті вищі політичні кола, державні діячі, військові, дипломати. Кожний з них у силу різних причин схилився або до загострення кризи або до пошуків виходу з неї, що мало далеко неабияке значення, бо в сумі впливало на характер схвалених рішень.

Криза спалахнула навколо Західного Берліна, коли з початку квітня 1948 р. СРСР почав вводити формальні обмеження на проїзд західних вантажів і персоналу до Західного Берліна (ретельно перевірялись документи і т.п.), а з 24 червня зовсім припинив наземні перевезення під приводом "технічних

труднощів". наприклад, проведення ремонтних робіт і т.п., що на Заході одразу почали називати "блокадою", а в СРСР – "тимчасовими обмеженнями". Причиною "обмежень", згідно з офіційних заяв, став курс західних держав на створення західнонімецької держави. Але на Заході одразу була висунута версія, що метою СРСР є "витіснення" гарнізонів західних держав із Західного Берліна з тим, щоб, врешті-решт, приєднати його до радянської зони окупації, у середині якої він знаходився. Підтверджен з російських архівів такого наміру поки немає. Втім, у російському підручнику з міжнародних відносин без посилань на джерело наводяться дані про бесіду тодішнього керівника східнонімецької компартії (СЕПН) В. Піка з Й.В. Сталіним у Москві, яка відбулася 24 березня, коли планувались деякі радянські обмеження на шляхах комунікацій із Західним Берліном. Пік висловив побажання витіснити західні держави з Берліна і приєднати його повністю до східної зони, на що Сталін відповів так: "Давайте загальними зусиллями спробуємо, можливо, виженемо"¹.

Отже, приєднання Західного Берліна до радянської зони, якщо вірити цим даним, розглядалося як можливість, а не як головна мета. Втім, така мета не ставилася на Заході під сумнів як під час кризи, так і зараз. Важко полемізувати з такою точкою зору, бо теза про повсюдну перемогу комунізму, тобто про розширення сфери впливу СРСР на все нові території, була основоположною для радянської зовнішньої політики протягом майже 70 років.

Безпосереднім приводом для початку блокади стало введення західними державами в окупованій ними частині Берліна західнонімецької валюти, що поглиблювало її відокремлення від східної зони. Отже, перша спроба в серпні – вересні зняти блокаду передбачала одночасну відміну обмежень і введення в Західному Берліні східнонімецької валюти, що було б рівнозначно підтвердженню його економічної залежності від східної зони, а також відновлення міжсоюзницьких переговорів з німецької проблеми. Але угоди не було досягнуто, бо в ситуації виник новий елемент.

Вже з початку квітня американці почали переносити перевезення вантажів і персоналу на борт транспортних літаків. Після 24 червня почав діяти справжній "повітряний міст". Для цього стало потрібним зібрати майже з усього світу військові транспортні літаки, в основному американські, а також британські, переобладнати їх під перевезення будь-яких вантажів, особливо вугілля, а також модернізувати кілька невеликих аеродромів у Західному Берліні. На відміну від наземних комунікацій, які фактично регулювались усними домовленостями, досягнутими одразу після війни між військовим командуванням тодішніх союзників, повітряні були визначені в документах: для перельотів були виділені ко-

ридори шириною у 20 міль, був створений союзний центр управління польотами, бо інакше в коридорах могли створюватися небезпечні ситуації, тому що в небі над радянською окупаційною зоною здійснювали тренувальні польоти радянські військові літаки. Розгорнутий "повітряний міст" являв собою вражаючу з погляду технічного і координаційного виконання операцію: майже за рік дії "мосту" було зроблено 277728 вильотів – до тисячі польотів за день – і перевезено від 1,5 до 2 мільйонів тонн промислових і продовольчих товарів, вугілля і зрідженого газу². Масштаби постачання зривали надії в Москві на те, що блокада викличе антизахідний рух у Берліні і примусить Захід відступати на переговорах з німецького питання. Тому однією з причин невдачі переговорів у серпні – вересні 1948 р. про зняття блокади стала додаткова вимога СРСР поставити і повітряні перевезення під радянський контроль. А, по-друге, виникла досить типова для часів «холодної війни» ситуація – "боротьба за пріоритет". Західні союзники вимагали, щоб спочатку була припинена блокада, бо вони не хочуть вести переговори "під примусом" (а введення східнонімецької валюти в Західному Берліні здійснити після). СРСР настоював на "одночасності" цих акцій. В основі суперечки лежала глибока взаємна недовіра: кожна сторона підозрювала іншу в невиконанні своєї частини домовленості.

Дії Радянського Союзу в Берліні, чим би вони не мотивувались, призвели до загрози початку нової війни, причому ще до встановлення повної блокади. Остання лише підкреслила на Заході обґрунтованість існування загрози. Як загроза розглядалось встановлення прорадянських режимів "народної демократії" в Східній Європі, повоєнна розруха в Західній Європі, яка підпитувала невдоволення урядами і перетворювала місцеві комуністичні партії у впливову політичну силу, якою з 1947 року почав керувати певний аналог довоєнного Комінтерну – Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій (але лише європейських на відміну від Комінтерну). В Азії наближалась перемога китайських комуністів у громадянській війні. Цей, як його назвали, "комуністичний наступ" супроводжувався гучноголосими заявами в Москві про "воєнну могутність СРСР", про "приреченість капіталізму" і т.п. У відповідь США проголосили "доктрину Трумена" – заяву про всеюдний опір "комуністичним повстанцям", "план Маршалла" – програму економічної відбудови європейських країн, почали підготовку до створення військово-політичних союзів, спочатку західноєвропейського, а згодом – північноатлантичного. Але крім подій глобального характеру почав діяти і суб'єктивний фактор. Так, у радянському керівництві ще в 1946 р. велись розмови щодо "виправлення помилки" 1945 року і окупацію Радянською армією країн Західної Європи, ініціаторами яких були маршали С.М. Будьонний і К.В. Ворошилов³. А в США цей

суб'єктивний фактор проявився в діяльності генерала Л. Клея, який у 1948 р. був вищим представником США в Німеччині. 5 березня він надіслав таку телеграму в Пентагон: "На протязі багатьох місяців, виходячи з логічного аналізу, я відчував, що війна навряд чи ймовірна протягом, як мінімум, десяти років. Але в останні кілька тижнів я відчув деяку зміну в ставленні радянських представників, яку я ще не можу точно охарактеризувати, але яка створила в мене почуття, що війна може спалахнути абсолютно раптово". Далі Клей посилався на виявлену ним "нову напруженість у кожній радянській особі, з якою ми мали офіційні справи". При цьому він підкреслював відсутність у нього будь-яких доказів свого висновку, крім "особистих почуттів"⁴. За два дні до повідомлення Клея телеграму до Державного департаменту надіслав Р. Мерфі, політичний радник Клея. Він писав, що в перші два місяці 1948 р. "атмосфера засідань (органів чотирьохстороннього контролю – М.Б.) почала постійно погіршуватись... і будь-яка угода навіть з найбільш рутинних справ стала неможливою. Радянська делегація зараз... готова скористатися будь-якими питаннями і будь-якою заявою інших делегацій..., щоб розгорнути пропагандистські напади...", їх сучасна тактика, схоже, має на меті "дратувати інші три делегації", щоб... "домогтись їх помилки або спровокувати їх на "припинення діяльності комендатури" в Берліні"⁵. Отже, Мерфі коментує ті ж самі події, про які писав Клей, але висновки в нього зовсім інші. Утім, у Вашингтоні телеграмі Клея надали першорядного значення. Колишній представник Центрального Розвідувального Управління США Г.Розітцке писав у 1984 р.: страх перед СРСР "драматично народився весною 1948 року. Ми боялися, що комуністи виграють вибори в Італії. Ми боялися, що загарбання влади комуністичною партією в Чехословаччині означає просування вперед Москви. Але наш страх досяг кульмінації, коли генерал Л.Клей, невірно інтерпретуючи радянську підготовку до блокади Берліна, попередив про радянський напад на Західну Європу. (На посаді керівника відділу СРСР у ЦРУ я спостерігав, як наша занепокоєність намірами Сталіна швидко переросла в справжній страх, що переходив в істерію)"⁶. Чому Клей дозволив собі так драматизувати ситуацію на засіданнях? Чи це було викликано, як припускають деякі дослідники, відсутністю в нього політичного і бойового досвіду? Дійсно, Клей провів війну у Вашингтоні в Департаменті воєнної мобілізації та реконверсії, був рекомендований президенту Ф.Рузвельту на посаду заступника головнокомандувача військами США в Європі Д. Ейзенхауера, як спеціаліст із питань організації повоєнної відбудови. (На зустрічі з ним Ф. Рузвельт згадав, що Клей будував гідроелектростанції в Техасі і побажав йому чимось подібним займатись в Європі)⁷. Коли Ейзенхауер повернувся в США, Клей був призначений на його місце. Аналізуючи тодішню поведінку Клея і його теле-

граму, що викликала таку паніку в США, американський політолог А. Улам припустив, що американців "вразила" "груба поведінка" і "завивання під час виступів" радянських представників на засіданнях⁸. З іншого боку, з архівних матеріалів самого Клея напрошується доволі простий висновок. У кінці лютого Клей в Берліні відвідав начальник військової розвідки США С. Чемберлін, який йому поскаржився на труднощі в проходженні через Конгрес США асигнувань на потреби Пентагона⁹. Схоже, що телеграма від 5 березня, яка викликала "істерію" у Вашингтоні, була "замовленою допомогою" Пентагона. У результаті дійсно в Конгресі активізувалося обговорення питання про загальновійськову підготовку, про вибірковий призив на військову службу, а всі види військ одержали від начальника штабу армії США О. Бредлі директиву бути готовими до "надзвичайних обставин"¹⁰.

Вже 16 березня 1948 року президент Г. Трумен "вперше", як відзначають американські дослідники, публічно в Конгресі назвав Радянський Союз "загрозою миру", який створив "критичну ситуацію в Європі", яка вимагає від США "переозброєння"¹¹. А Л. Клей продовжував свою "войовничу" лінію: на вимогу радянських військових перевіряти документи на вантажі і персоналу з 1 квітня запропонував "не допускати інспекцій" й "стріляти за необхідністю"¹². Далі, коли блокада стала повною, почалося обговорення питання про застосування зброї проти СРСР. 10 липня Л. Клей запропонував міністерству армії направити в Берлін конвой у супроводі необхідного устаткування для наведення мостів, щоб "підтвердити право на доступ у Берлін". Оцінюючи ризик такої акції, Клей припускав, що конвой дійде до Берліна, якщо в СРСР "немає конкретного плану почати війну". Якщо такий план є, продовжував Клей, то СРСР все одно "спровокує західні держави на війну", навіть якщо вони "залишать Берлін"¹³. Через кілька днів на нараді в Г. Трумена він повторив свою пропозицію про збройний прорив у Берлін, але не знайшов підтримки в президента, який надав перевагу розгортанню "повітряного мосту"¹⁴. У свою чергу СРСР також демонстрував готовність йти на подальше загострення. П'ятого вересня маршал В.Д. Соколовський повідомив Захід, що найближчим часом радянська група військ почне військово-повітряні навчання, у тому числі і в "коридорах", які використовувала американсько-англійська авіація¹⁵.

Приблизно в цей час у Москві знаходився відомий бізнесмен і політик Е. Джонсон, який зустрічався з В.М. Молотовим і А.І. Мікояном. Як потім розповідав Джонсон, Мікоян запитав його, чи може початися війна із-за ситуації навколо Берліна. Війна можлива, йому була дана відповідь, якщо "росіяни заважатимуть літакам"¹⁶.

Небезпека ситуації, що склалася, була пов'язана і з тим, що в США почалося обговорення питання про застосування атомної бомби проти

СРСР. (На той час США ще зберігали свою монополію на володіння цією зброєю масового знищення).

За застосування бомби виступили генерали Л. Клей і К. Хюбнер у Німеччині, Дж. Ф. Даллес, член делегації США від республіканської партії на черговій сесії Генеральної Асамблеї ООН¹⁷. Міністр оборони США Дж. Форестолл із початку кризи неодноразово домагався, щоб атомна зброя була передана "у відання військових". Але президент Трумен залишав рішення за собою і відхилив ці домагання, бо не хотів, щоб якийсь "хвацький підполковник" віддав наказ "скинути атомну бомбу"¹⁸. У червні за згодою Великобританії на її аеродроми перебазувалися американські бомбардувальники Б-29, відомі у світі як "атомні". Міністр Форестолл записав у своєму щоденнику, що перебазування літаків продемонструє американцям, "наскільки серйозно уряд США розглядає перебіг подій" і що використання цієї можливості "привчить" британців до їх присутності і, у разі погіршення становища в Європі, попередить зміну їх позицій¹⁹. Поява американських бомбардувальників на американських аеродромах була прецедентом і першим прикладом політики "передового базування" – створення баз США навколо Радянського Союзу. Через рік політика стала реалізуватися через рішення НАТО, а не двостороннім чином.

Спроби СРСР завадити зв'язкам західних держав із Західним Берліном супроводжувалися пропагандистськими акціями. Наприклад, на сесії Генеральної Асамблеї ООН восени 1948 р. радянські представники неодноразово звинувачували Захід у "підпалованні нової війни", у "воєнній істерії", у "гарячковій підготовці війни проти СРСР і країн нової демократії"³. І конкретні дії Заходу і Сходу, і загрозливі заяви створювали в Європі побоювання, що війна ось-ось спалахне. Про настрої в Європі, про коментарі тих подій свідчать, зокрема, записи із щоденника відомого американського журналіста У. Ліппмана (1889-1974), який ще наприкінці Першої світової війни взяв участь у складі делегації США в мирному врегулюванні, а згодом став відомим автором статей і книг на міжнародні теми, називався "патріархом американської журналістики", автором терміну "холодна війна".

У дослідницькому відділі усної історії Колумбійського університету (Oral History Research Office) зберігаються ці записи, частина з них з грифом "для обмеженого користування"²¹. У Ліппман дав письмовий дозвіл автору цих рядків на ознайомлення в наукових цілях із його архівом. Далі наводяться найбільш цікаві спостереження Ліппмана, які доповнюють картину подій кризового 1948 року, а також дають змогу уявити собі, як сприймали американські представники в Європі, державні діячі європейських країн небезпечний перебіг подій. Оскільки частина сторінок, надрукованих на машинці записів не пронумерована, автор не буде на них посилається в кожному окремому випадку. Виписки з архіву

У. Ліппмана зберігаються в автора і, як він сподівається, нижче наведені дані вперше вводяться в науковий обіг.

Ліппмана тоді цікавило, хто в США або в Європі виступає за війну. У розмові з У. Ростоу, який тоді працював у Секретаріаті Європейської Економічної Комісії в Женеві (згодом був важливим чиновником в адміністраціях Дж. Кеннеді і Л. Джонсона, причетним до розв'язання в'єтнамської війни США), Ліппман дізнався, що завідувач західноєвропейським відділом Державного департаменту США У. Метьюс, з яким зустрічався У. Ростоу, впевнений, що "війна неминуча" і що європейські справи вже передані в руки військових. В іншому місці спогадів Ліппман записав, що в Державному департаменті є впливова група, яка виступає за "воєнне стримання" СРСР. До цієї групи належав генерал Л. Клей, хоча він ніколи не служив у Державному Департаменті і формально підкорявся міністерству армії США. Але в розмовах У. Ліппмана з Дж. Даллесом, який у той час знаходився в Парижі, як член американської делегації на сесії генеральної асамблеї ООН, виявилось, що вплив Л. Клея на вироблення позиції США в німецькому питанні помітно перевищував вагу його посади. Дж. Даллес пояснював Ліппману, що через берлінську кризу Клей став "символом опору росіянам", що його поважають майже як "американський прапор". До того ж, Державний секретар США не знає деталей берлінської проблеми і дозволяє Клею вважати себе "рівним" Маршаллу і крім того не підкоряється міністерству армії. Даллес вважав, що Клей вміє зустрічати і пригощати конгресменів і журналістів у Берліні і переконувати їх у своїх поглядах. Таку оцінку підтвердив посол США в Лондоні Л. Дуглас, який сказав, що в Державному департаменті "немає нікого, хто міг би наказувати Клею, а міністерство армії є просто "інструментом" у руках Клея".

У. Ліппман із симпатією вислуховував подібні оцінки. Як ліберальний журналіст, він не поділяв войовничі висловлення військових. Міністр оборони США Форрестол, наприклад, вважав, що критика "військової кліки" у Вашингтоні є лейтмотивом написаного Ліппманом. Відомо, що ця критика турбувала і Дж. Маршала, і Г. Трумена²².

27 листопада в Берліні Ліппман зустрівся з Л. Клеєм. Клей запевнив його, що "немає свідчень про підготовку росіян до війни, що він виступає за вирішення берлінської кризи шляхом переговорів, зокрема, за підписання торговельної угоди з СРСР²³. Водночас, на зауваження Ліппмана, що його підлеглі в Берліні продовжують розмови про війну, Клей висловив "жаль", але сказав, що не може бути "цензором".

Із бесід Ліппмана з послом США в Лондоні Л. Дугласом, який був проти розв'язання американцями війни із-за Берліна, виявилось також, що з жорстких позицій Клея виступав і Ч. Болен, який у той час був працівником Державного департаменту та який, за думкою Дугласа,

зірвав переговори із СРСР у серпні-вересні. Схоже, що це близько до істини, бо з опублікованих документів зовнішньої політики США стало відомо, що в цей час Ч. Болен пропонував Дж. Маршаллу починати переговори із СРСР з "дуже негнучкої та непримиренної позиції", що тільки так можна "уникнути капітуляції", хоча така переговорна тактика буде не до вподоби європейцям²⁴. У. Ліппману було також сказано, що Болен планує вести переговори із СРСР шляхом ультиматумів.

Воєнна партія, за спостереженням У. Ліппмана, була досить сильною в правлячих колах у Великобританії. Лідер опозиційної консервативної партії У. Черчілль закликав до атомного бомбардування СРСР, але Ліппману в бесіді пояснили, що якщо консерватори прийдуть до влади, то Черчілль виступить за зустріч з Й.В. Сталіним. Лорд Порталл, керівник британського відомства з атомної енергії, запевнив Ліппмана, що він не є прихильником "превентивної війни", але вважає, що дипломатія має "ризикувати війною" і тоді врегулювання стане можливим. Міністр закордонних справ Австралії Г. Еватт (у той час голова сесії Генеральної Асамблеї) критикував політику Великобританії, казав, що Е. Бевін, державний секретар, "вірить у війну". Ліппман писав, що у зв'язку із цією критикою Еватта інколи називають "Тіто Британської імперії", бо саме в цей час розгорнулися взаємні звинувачення між керівниками СРСР і СФРЮ.

І, нарешті, уявляють інтерес бесіди, проведені У. Ліппманом в Іспанії, Ватикані та Італії. Відомий своїм антикомунізмом і ворожістю до СРСР, іспанський диктатор Ф. Франко, наприклад, підкреслив, що небезпека не міститься у воєнній могутності Радянського Союзу, а в можливості підвищення життєвого рівня в СРСР і східній зоні. У такому разі "комуністична ідея буде непоборною в Європі". В Італії У. Ліппман мав аудієнцію в римського папи Пія XII, який під час Другої світової війни своїм мовчанням потурав нацистським злочинам. Пій XII одразу сказав Ліппману, що війни потрібно уникнути, щоб не було жодних провокацій з боку Заходу. Один з американських дипломатів у Ватикані розповів Ліппману, що перед папою постала дилема: що робити, якщо почнеться війна. Якщо він буде знаходитись у Ватикані, то західні держави не зможуть застосувати атомну зброю в Італії, а якщо емігрує, то це означатиме "залишення пастви", що буде порушенням церковних правил. За нейтралітет Італії висловились також міністр закордонних справ К. Сфорца, заступник прем'єра Дж. Сарагат, видавник ватиканської газети Делла Торре.

А в Швейцарії на бесіді з Ліппманом в міністерстві закордонних справ навіть йшлося про створення "ліги озброєних нейтралів" у складі Скандинавії, Швейцарії та Італії.

Подібні настрої були, безумовно, відомі в "коридорах влади" держав, які стояли на порозі збройного конфлікту, стримували їх.

На переході від 1948-го до 1949-го років берлінська криза зайшла в

глухий кут. "Повітряний міст", навіть у зимових умовах, продемонстрував свою ефективність. Бажання західноберлінців приєднатись до східнонімецьких сусідів не помічалось, навіть коли вони розуміли, що оточені Радянською Армією. Перша проба сил не принесла СРСР бажаного результату. У січні 1949 р. у відповідях Сталіна американському кореспонденту була опущена згадка про необхідність введення в Західному Берліні східнонімецької валюти. Умовою зняття блокади було висунуто відкладення створення західнонімецької держави та скликання наради чотирьох держав для обговорення німецької проблеми в цілому. Блокаду було знято наказом генерала В.І. Чупкова від 9 травня 1949 р. Нарада не мала результатів і формування двох держав у Німеччині продовжилося аж до проголошення ФРН і НДР. Але і після цього Західний Берлін залишався "больовою точкою".

Підбиваючи підсумки "кризового року" в грудні 1948 р., посол США в Москві У. Сміт, який, до речі, був проти війни із-за Берліна, писав у Вашингтон, що "воєнний психоз" (який, на його думку, панував у Москві, а не у Вашингтоні) був "корисним" для США, бо став фактором підтримки суспільством оборонних зусиль, допомоги союзникам. "Завдання наших лідерів полягає в тому, щоб... поставити сучасні суспільні почуття на більш тривалий фундамент", щоб в умовах віддалення початку війни замінити "існуючу гарячку спокійною, обґрунтованою рішучістю"²⁵, тобто постійно нарощувати боєготовність. Політика СРСР будувалась у роки «холодної війни» на аналогічних засадах. Радянський "табір", говорив 8 листопада 1948 р. міністр закордонних справ СРСР В.М. Молотов, "все більше міцніє, перетворюючись у велику і непереборну силу"²⁶.

У 1989 р. американський дипломат і вчений Г. Кіссінджер, зустрівшись з А.А. Громико, який на той час вже був у відставці і "подобішав", запитав його, чому СРСР так "ризиковав", розпочавши берлінську блокаду. А.А. Громико відповів, що, по-перше, Сталін вважав, що США ніколи не застосують атомну зброю із-за Берліна, що, по-друге, Радянська Армія дасть відсіч, якщо США спробують провести конвой у Берлін по автостраді і що, нарешті, якщо США побажають "атакувати по усьому фронту", Сталін залишав за собою право на остаточне рішення. Схоже, писав Кіссінджер, що в такому разі "він пішов би на врегулювання"⁴.

Берлінська криза 1948 року не довела до війни. Вихід із кризи засвідчив, що і президент Г. Трумен, і генералісимус Й.В. Сталін зберігали стриманість, хоча і були готові балансувати на грані війни. Так, до речі, поводити себе керівники двох наддержав і надалі, поки тривала «холодна війна»: кризи навколо берлінської стіни, Куби, Близького Сходу, "Імперії Зла" та інші.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Наринский М.М. История международных отношений. 1945-1975. – М., 2004. – С.40.
- ² День. – 1998. – 13 травня.
- ³ Внешняя политика Советского Союза. 1948 год. Часть вторая. – М., 1951. – С. 30-31, 46-52.
- ⁴ Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – С.392.

Надійшла до редакції 08.07.2004

541